

Från dödsbädden till graven - om den sista tjänsten och tjänarna som utför den

Gustaf Molander, Helsingfors

Den sista resan i ett nötskal

Patienten konstateras död av en läkare. Kroppen rengörs och ikläds sjukhusplagg avsedda för döda människor av två vårdare. Ungefär två timmar efter dödsögonblicket avhämtas kroppen av en sjukhusvaktmästare eller transportör och förs till vårdinrättningens kylutrymmen. Två dagar senare har i regel dödsorsaken fastställts och begravningstillstånd kan beviljas. Tre till tio dagar efter dödsfallet kistläggs kroppen av en begravningsentreprenör på vårdinrättningen och kroppen transporteras sedan till församlingens bårhus. Jordfästningen sker i allmänhet två till tre veckor efter dödens inträde. Kapellarbetarna eller begravningsentreprenörerna flyttar kistan till kapellet, placerar den framför altaret och visar den döda för begravningsgästerna om de så önskar. Tre till fyra veckor efter dödsfallet ombesörjer krematoriearbetarna kremeringsprocessen. Ungefär fyra veckor efter dödens inträde beledsagar kapellvaktmästaren de anhöriga med urnan till graven som kyrkogårdsarbetarna färdigställt.

Döden är en viktig arbetsgivare

Årligen dör över 50000 personer i Finland och antalet har under de senaste åren tenderat att öka (53923 år 2016) i takt med den efterkrigstida babyboomergenerationens åldrande. Av de döda har två av tre hunnat fylla 75 (män 55 %, kvinnor 77 %; statistik för år 2015) och på sjukhus och vårdinrättningar av olika slag dör fyra av fem. Grovt uppskattat får åtminstone 20 % av arbetstagarna och över 30 olika yrkesgrupper sin utkomst tack vare döden. Dissektionssalarnas "Hic locus est ubi mors gaudet succurrere vitae" ("Detta är platsen där döden glädjer sig över att hjälpa livet") har alltså också en sammehållig innebörd. Döden håller samhällsmaskineriet igång.

Forskningsmässigt och i massmedia har man varit intresserad av själva döendeprocessen och hur den går till, så också av vårdpersonalens kraftresurser när det gäller att svara på svårt sjuka människors och deras anhörigas behov. Mindre uppmärksamhet har fästs vid det som sker efter dödsögonblicket och förloppet av händelser som slutar med att den döda kroppen eller askan efter den döda kroppen kommer i jorden eller får sitt sista vilorum på annat sätt.

Mitt andragande baserar sig huvudsakligen på en undersökning som bekostades av Arbetarskyddsfonden i Finland, där man ville lyfta fram inte bara den döda kroppen och vad som händer med den mellan dödsbädden och graven, utan framför allt synliggöra de hittills rätt osynliga yrkesgrupper vars jobb går ut på att ta hand om avlidna personer och ansvara för deras sista jordiska resa. Man ville veta hur dessa yrkesmänniskor - sjukhusvaktmästare, obduktionsassistenter, begravningsentreprenörer, krematoriearbetare, kapellvaktmästare och kyrkogårdsarbetare trivs med sina jobb, vad som är belönande, vad betungande, och hurdana copingstrategier de har utvecklat för att klara av jobbets avigsidor (Molander 2009). Präster, läkare och polis lämnades utanför denna studie.

Till min utbildning är jag psykolog och läkare, och fungerade som ansvarig forskare i projektet. Eftersom man var intresserad av jobbet nära och kring döda kroppar skedde datainsamlingen med deltagande observation jämte individ- och gruppintervjuer. Utgående från analysresultaten gjordes senare ett frågeformulär till begravningsentreprenörerna (N=126). Jag jobbade med

sjukhusvaktmästare och obduktionsassistenter vid sex sjukhus på olika håll i Finland, likaså på sex begravningsbyråer på orter av olika storlek vad befolkningmängden beträffar, och på fyra krematorier och fyra kyrkogårdar eller begravningsplatser runtom i landet.

Vårdinrättningarnas transportörer och bårhusskötare

Den sista resan börjar i regel med att vårdinrättningens vaktmästare eller patienttransportör kommer efter den döda från avdelningen. Detta sker i allmänhet två timmar efter dödens inträde då de anhöriga fått ta farväl och vårpersonalen fått vänja sig vid vad som inträffat.

Tvåtimmarstraditionen är gammal och anses ha sina rötter i folktron. Enligt folkloristen Lousie Hagberg (1937, 139) var man rädd för skendöd och lät därför kroppen ligga kvar i hemmen två eller tre timmar innan man började tvätta den och klä den.

När vaktmästaren eller patienttransportören kallats på plats har vårdpersonalen i regel rengjort den döda kroppen, iklätt den en vit skjorta och bundit om hakan så att munnen ska hållas slutet. Också ögonen har slutits och små bomullstussar lagts på ögonlocken. Sedvänjan med att sluta mun och ögon anses även den ha sitt ursprung i folktron. Onda andar kunde tränga in i kroppen genom munnen, trodde man, och den dödes stirrande blick var man rädd för. Den avlidna ville kanske med ett ögonkast utse sin efterföljare. En vit duk har lagts över den döda personens ansikte, fötterna bundits vid varandra så att kroppen ska vara lättare att hantera och till sist har hela kroppen täckts med ett vitt papperslakan som ett uttryck för respekt och griftefrid. Transporten från dödsbädden till bårhuset sker enligt gammal tradition med den dödas fötter pekande mot färdriktningen, i tiden lär man på det sättet ha velat förhinda den döda att återvända för att hämnas gamla oförrätter.

Allt skall gå till så diskret och osynligt som möjligt, allmänheten ska helst inte få märka hur man på sjukhus transporterar också döda människor. I denna förväntade osynlighet låg enligt transportörerna - i regel män - ett dilemma ur deras synvinkel. Då jobbet inte fick synas kunde man inte heller få respons på sina arbetsprestationer. Dessutom hade vaktmästarna också många andra uppgifter att utföra vilket vårdpersonalen å sin sida kunde ha svårt att förstå. När det gällde att hämta en död människa från avdelningen gick det inte att vänta, transportören skulle vara på plats genast när det behövdes.

Sjukhusets bårhus befann sig vanligen nere på bottenplanet eller i källarvåningen vilket vaktmästarna som hade hand om de döda kropparna upplevde som betecknande för deras plats i hierarkin, långt nere är mindre värt än högre upp, sade de. Och ingen visste egentligen vad som försiggick där nere i kylutrymmena och inte ville man egentligen veta det heller. Arbetet kunde vara fysiskt ansträngande - döda kroppar är ofta tunga att lyfta - men framför allt ensamt då det i regel var bara en person som skötte bårhusen och svarade för transporten av kropparna, eller trafiken med de döda, som informanterna uttryckte sig. Till arbetsuppgifterna hörde också att visa kropparna för anhöriga om de önskade vilket innebar ytterligare krav på bårhusföreståndarens kompetens. Man skulle se till att kroppen var snygg och gick att förevisa och dessutom kunna stå ut med bedrövade anhöriga som ger fritt utlopp för sin sorg och ibland också för sin ilska över sin förlust.

Arbetet krävde samarbetsförmåga också med entreprenörerna som i sinom tid kom för att kistlägga den döda och föra kroppen till kapellet i den församling som den avlidna personen tillhört. Entreprenörerna var i regel företagare som jobbade "för sig själva", medan bårhusföreståndarna var arbetstagare vid vårdinrättningarna. Det fanns inga klara regler för vem som skulle göra vad när kropparna avhämtades vilket ibland kunde förorsaka kollisioner om personkemin mellan respektive aktörer inte fungerade.

"Jag gör ett viktigt jobb, den sista tjänsten, och kan hjälpa sörjande människor." Så förklarade många sjukhusvaktmästare som en sorts motpol till de ibland dystra arbetsuppgifterna. Ett tillräckligt långt avstånd mellan jobbet och hemmet kunde enligt vaktmästarna vara till nytta då man ville få döden ur hågen när arbetsdagen tog slut. Då hade man tid att i lugn och ro lyssna på radio eller musik i bilen medan man körde och samtidigt få tankarna bort från arbetet.

"Jag säger go' morron, hur står det till i dag, när jag kommer på jobb och slutar jobba här den dagen nån svarar", berättade en av informanterna med glimten i ögat. Humorn var ett viktigt sätt att komma till tals med jobbet och vitsarna inspirerade till tolkningar om arbetets utmaningar. *"Minns du Jakobs kamp? Vet du vilken kampgren som anses vara allra farligast? Jo, Creutzfeld-Jakobs kamp."* En vaktmästare som assisterade vid obduktioner frågade: *"Vet du hurudana människor som är populära här på bårhuset? Öppna människor, stelhet gäller inte här."*

Entreprenörerna

I Finland finns inalles ungefär 500 begravningsbyråer varav de flesta är små privatföretag. Detta innebär konkurrens med tanke på att det enligt beräkningar behövs i snitt 100 begravningsuppdrag per år för att verksamheten skall vara lönsam.

De anhöriga vände sig till begravningsbyrån i allmänhet ett par dagar efter dödsfallet. Jobbet gick ut på kundservice och det kunde vara en svår och ansvarsfull uppgift att avväga om de sörjande när de besökte byrån verkligen kunde avgöra hur begravningen skulle gå till om den avlidna inte själv på förhand hade planerat sin egen jordfästning. Det mest krävande ögonblicket var i allmänhet att välja kista och urna ifall det skulle bli kremering. Prisen skulle vara synliga för att underlätta valet för kunderna. Man ville att de anhöriga bland sig väljer en kontaktperson som står för de praktiska arrangemangen tillsammans med entreprenörerna för att undvika situationer där sörjande sinsemellan är av olika åsikt och kommer med motstridiga beställningar av service. Speciellt svårt kunde det vara att komma överens om blomsterdekorationen på kistan och det var viktigt för entreprenörerna att se till att blommorna var garanterat fräscha vid välsignelseakten då begravningsgästerna satt och tittade på dem. Vissnande blommor kunde påminna om det vissnade livet och bli föremål för starkt missnöje över "dålig service".

De flesta entreprenörer ansåg att de kunnat vänja sig vid att kistlägga döda människor fast det till en början kännats lite kusligt. Men upplevelsen av att vara tvungen att gå på tå och arbeta på andra människors revir gjorde sig ofta påmind då den döda kroppen avhämtades från vårdinrättningen och ibland också då den lämnades i församlingarnas förvaringsutrymmen. Som utomstående tyckte entreprenörerna att de ibland måste i onödigt hög grad foga sig efter t.ex. långa väntetider från sjukhusens sida för överlåtandet av den avlidna i deras händer. De anhöriga skulle erbjudas möjlighet att få medverka vid kistläggningen av kroppen och få klä den i "bekväma hemmakläder" om de så önskade, men utrymmena för kistläggningen kunde också vara osnygga och "anhörigovänliga" vilket påverkade stämningen vid det högtidliga tillfälle. Väntetiden på begravningsstillståndet kunde också bli orimligt lång för att läkarna hade viktigare saker att göra. Den döda kroppen ägdes egentligen av hälsovårdsmyndigheterna ända tills begravningsstillståndet utfärdades varpå kroppen överläts till begravningsväsendet, snarast kyrkan. Men de anhöriga hade befullmäktigat entreprenörerna att ta hand om den döda enligt bästa förmåga som sina ställföreträdare.

Själva förflyttandet av kistan ut från sjukhusets bakdörr skulle ske obemärkt. Chaufförerna var noga med att kistan placeras rätt vänd i bilen, den döda skulle ligga med fötterna i färdriktningen och "se framåt, inte bakåt". Och finska flaggan skulle vara på halvstång framme till vänster på

stänkskärmen som ett tecken på att i bilen låg en person som dött. I trafiken fick det synas att man transporterade en död människa. Tidigare stannade människor upp på gatorna när begravningsbilen åkte förbi och herrarna tog av sig hatten för att hedra den döda vilket numera blivit sällsynt. Däremot säger entreprenörerna att folk drar sig för köra förbi en begravningsbil med flaggan på halvstång åtminstone i tätorter.

Över hälften av entreprenörerna hade själva upplevt en svår förlust och ansåg detta ha betydelse för växelverkan med sörjande anhöriga. Det var lätt för entreprenörerna att leva sig in i deras situation, sade de. Å andra sidan tyckte särskilt äldre entreprenörer att det fanns en risk för melankoli då man ständigt blev påmind om smärtan i sitt eget liv på jobbet och att konsten i arbetet låg i att kunna reglera sitt eget engagemang i kundernas sorg. Död genom olycksfall kunde vara svårt att uthärda och svårt var det alltid när barn och unga hade dött. Då måste man ringa hem och kolla att allt stod bra till men ens egna barn eller barnbarn, förklarade en del av entreprenörerna. Men för att orka med jobbet måste man sätta sina egna känslor åt sidan och låta bli att börja grubbla över varför det sker mänskligt sett "onödiga" dödsfall.

En stressfaktor i jobbet var oron över att något skulle gå fel under begravningen eller att en för de anhöriga viktig detalj skulle glömmas bort. Entreprenörerna representerade de anhöriga, allt skulle vara perfekt, begravningar gick inte att ta om ifall nånting falerade. Som entreprenör ville man absolut inte att kunderna skulle vara missnöjda med någonting. Den sista tjänsten skulle utföras så fulländat som möjligt. Det kändes också belönande att kunna hjälpa till åtminstone med praktiska arrangemang och en positiv respons från de anhörigas sida när allt var väl över upplevdes som en kraftkälla.

En nackdel med arbetet var osäkerheten på jobb och att det var svårt att planera arbetsdagen på förhand. Det fanns perioder med för lite jobb som plötsligt kunde gå över i aldeles för mycket jobb då tiden inte ville räcka till för alla arbetsuppgifter som låg och väntade. Gränsen mellan arbetsliv och fritid blev också ofta suddig och många hade svårt att unna sig semester på sommaren. Ibland kändes det också ensamt på byrån om man själv var den enda som jobbade där. Men samtidigt var man på sätt och vis ändå ändå sin egen herre och som företagare hade man en viss frihet i arbetet som man själv kunde bestämma över. Trots konkurrensen var det i regel också trevligt att träffa kolleger då och då och ibland fanns det gäng som höll regelbunden kontakt och gjorde t.ex. kryssningar tillsammans. *"På Sverigebåten frågade en herre vem vi är när vi skrattar så mycket och har så roligt tillsammans. Vi är kolleger, sa jag. Vad jobbar ni med då fråga han sen. Vi är kvisthandlare, klämde Maja till med. Att vi säljer kistor kunde man ju inte säga."*

Kapellvaktmästarna och krematörerna

Väl framme vid kapellen skulle kistorna också där bäras in genom bakdörrarna där det i närheten ofta fanns rosklådor. Kommunikationen skedde i allmänhet via anteckningsjournaler. I dem skrev entreprenörerna sitt namn, vilken byrå de representerade jämte uppgifter om den avlidna. Kapellvaktmästarna, i regel män också de, hade i och med det övertagit ansvaret för den döda och för att allt skulle gå rätt till.

När dagen för välsignelseakten var inne flyttades kistan framför altaret i kapellet där den döda skulle ligga med "blicken" mot församlingen. Vaktmästarna fanns till för alla parter samtidigt och deras uppgift var också att assistera prästerna och hjälpa till då de tog på sig alban och stolan. Som vaktmästare i församlingen skulle de också ta emot begravningsgästerna då de anlände till kapellet och instruera dem om själva jordfästningsakten och hur man bär kistan ut från kapellet om det handlade om kistbegravning. Vaktmästaren skulle då också visa

begravningsföljet vägen till graven och komma ihåg rätt väg utan att tappa bort sig bland gravstenarna vilket inte alltid var helt lätt då begravningarna följde på varandra i snabb takt.

Vaktmästarnas uppgift var också att visa den döda för begravningsgästerna om dessa så önskade vilket ofta uppfattades som en svår uppgift eftersom det av någon anledning ansågs vara vaktmästarnas sak att först bedöma om kroppen fortfarande var i sådant skick att de anhöriga ville se den. Om tiden varit lång mellan kistläggning och jordfästningen hade den dödas utseende kanske hunnit förändras och förgängelsen gjort sig påmind på ett sätt som kunde kännas obehagligt för de sörjande.

Efter jordfästningsakten skulle vaktmästarna se till att allt städades noga bort så att det var snyggt och rent då följande ceremoni skulle börja. De visste av erfarenhet hur en enda liten bortglömd blomma på golvet från föregående jordfästning kunde fånga begravningsgästernas uppmärksamhet och väcka stark irritation. Vaktmästarna upplevde ofta att de fick fungera som en sorts stötdämpare för den aggression som hör sorgen till, *"de skäller på oss, prästerna vågar de ju inte skälla på"*. När allt däremot gått bra och de anhöriga upplevt välsignelseakten vacker tackade de i allmänhet prästen men ingen kom ihåg att tacka vaktmästarna, som dessutom skulle fungera som ställföreträdande präster vid urnenedläggningarna och berätta för de anhöriga vad de skall göra vilket krävde finkänslighet.

Över hälften av de avlidna kremeras numera årligen i Finland (51,25 %), fyra av fem i de större städerna (Helsingfors 84,3 %, Tammerfors 80,4 %). Ibland kunde kapellvaktmästarna också fungera som krematörer och alternera mellan de olika arbetsuppgifterna. Krematörerna skulle behärska tekniken och vara väl insatta i sitt arbete som innebar att samtidigt både utplåna och bevara. Kroppen förvandlades till anonym aska, men ovanpå askan i urnan placerades en identifikationsplatta av metall som skulle bli kvar på den plats där urnan fick förmultna. Man upprätthöll också ett register över alla kremerade och platsen där urnan lagts ner. På vissa håll öppnade man kistorna för att avlägsna eventuella gravgåvor såsom laddade mobiltelefoner som kunde vara skadliga för ugnen. På ett intressant sätt argumenterade krematörerna varför de tyckte det var moraliskt "rätt" att ge mobilen tillbaka åt de anhöriga som placerat den i kistan.

Vaktmästarnas och krematörernas arbete var socialt krävande och förutsatte emotionella prestationer i kontakten med sörjande anhöriga. Man skulle hållas i sin roll både när det gällde att ta emot aggression och starka uttryck för bedrövelse och inte ge utlopp för sina egna känslor. Eftersom arbetarna hade tystandsplikt och inte kunde tala om sitt jobb med utomstående tydde de sig till varandra och föreföll ha en stark kohesion i arbetsgruppen. Man talade i vi-form om vardagen på jobbet, där arbetsplatshandledning ofta inte fanns att tillgå i tillräcklig mån. På fritiden berättade vaktmästarna och krematörerna i regel inte vad de jobbade med. Någon av krematörerna hade vid ett tillfälle berättat var han arbetade och fått höra upprörda kommentarer om ett så hemskt jobb och hur det kom sig att han höll på med det. På mindre orter kunde det däremot vara svårt att inte bli igenkänd som krematoriearbetare på fritiden och en del kunde uppleva sig nästan som ett slags "smittospridare" då folk inte ville bli påmind om döden. Jobbet som kapellvaktmästare trängde sig in i fritiden också på ett annat sätt. Gränsen mellan fest och vardag blev oklar, då man om vardagarna hela tiden gick klädd i mörk kostym. När man sen t.ex. på sitt barns studentdag klädde sig fin för att det var högtid kändes det som att gå på jobb, inte på studentfest.

Gravgårdsarbetarna

På begravningsplatserna och kyrkogårdarna hade jobbarna olika yrkesbeteckningar och kunde vara allt från vaktmästare och specialyrkesmän till hortonomer, trädgårdsmästare och säsongarbetare. Att om somrarna jobba på gravgårdar i parklik miljö är populärt i Finland.

Gravgårdsarbetarna, igen företrädesvis män, sade sig i regel trivas med sitt jobb och tyckte om att handskas med allehanda maskiner som var till hjälp vid skötseln av kyrkogården och när gravar skulle grävas. En välgrävd grav var en äresak för de professionella, vinkeln mellan markytan och gravens vägg skulle vara exakt 90 grader, så också vinkeln mellan väggen och botten av graven. Dessutom upplevde man sig ha sinne för estetik och jobbarna var stolta över en välvårdad gravgård, *"församlingens visitkort utåt"*. Ofta låg gravgårdarna nära vatten vilket de ansåg vara betecknande för Finland. Från den eviga vilan skulle man ha utsikt mot havet eller en sjö.

I synnerhet i städerna där gravgårdarna fungerade också som grönområden fick arbetarna agera också som ordningsmän och hindra det profana att alltför hög grad tränga sig in i det sakrala. Man kommer till exempel inte i simkostym till kyrkogården och man sitter inte och dricker vin på gravarna och slänger omkring sig tomflaskor och cigarettfimpar, ansåg de och poängterade att en begravningsplats är ett område för högaktning. Innanför murarna skulle man bete sig på ett hyfsat sätt och följa oskrivna regler. Men då och då fick man på gravgården fungera också som socialarbetare och råda människor vart de skall vända sig för att få stöd i svåra situationer.

Gravgårdsarbetarna klagade ibland över sjuk rygg då de blev tvunga att lyfta tunga gravstenar och behövde emellanåt uppdatera sina kunskaper om korrekt lyfteknik. Ett annat problem var sår i händerna efter att ha rensat ogräs flera dagar i sträck och ibland bristen på hyggliga sanitetsutrymmen där det var lätt att tvätta händerna upprepade gånger under dagens lopp. Om vintern kunde det vara kallt när man skulle assistera då kistan sänktes ner i graven och sen fylla igen den. Man fick också vara försiktig med gravstenar som kunde glida på sitt underlag då temperaturen sågade kring noll så att man inte fick dem på sig. Stämningen på arbetsplatsen upplevdes i allmänhet god, jobbet kändes viktigt och resultatet, en vacker kyrkogård, var en fröjd för ögat. Dessutom var gravgårdsarbetet allmänbildande. Man kunde hemtraktens och ofta hela landets historia på sina fem fingrar och kunde ingående berätta om alla viktiga personer som hade fått sin sista viloplats där man själv arbetade.

Den sista tjänsten – ett innehållsrikt och givande arbete

De sista tjänarnas jobb var emotionellt krävande och förutsatte social intelligens. Man skulle uthärda en viss grad av ångest, kunna bemöta uppskärade människor som drabbats av en svår förlust och försöka ha en lugnande inverkan på dem. Man skulle också vara förmögen att härbärgera sekretessbelagda teman och låta bli att prata om dem utanför arbetet.

Begravningsentreprenörerna skiljde sig som företagare från de övriga yrkesgrupperna där man jobbade i stora och byråkratiska organisationer och följde direktiv och regler som givits från högre nivå. "Dödsarbetarna" ("death workers") upplevde sig i regel stå lågt i hierarkin och fick ibland ta emot kritik för saker som de egentligen inte kunde rå för. Eftersom jobbet med de döda åtminstone delvis skulle vara osynligt var det heller inte många som reflekterade över vad allt dödsarbetarna hade ansvar för och därför blev de ofta utan den positiva respons för välutfört jobb som de hade förtjänat. Arbetsplatshandledning fanns inte heller att tillgå i tillräcklig grad och handledda diskussioner om "hur orka med jobbet" efterlystes.

Yrkesgrupperna var i regel små och kohesionen stark. Man talade om jobbets avigsidor med sina arbetskamrater och hade sitt eget språk med uttryck och termer gemene man inte hör i vardagen. Den satiriska humorn kolleger emellan var också ett gemensamt drag för yrkesgrupperna och fick fungera som ett sätt att hantera stress och sannolikt också dödsångest. I privatlivet hade man utvecklat olika metoder att undvika jobbprat. Då man arbetade i döda människors närhet frågade man ogärna personer man träffade vad de arbetade med för att undvika att själv bli ställd samma fråga. Och fick man frågan "vad jobbar du med" kunde man neutralisera svaret genom att säga att man jobbar på en byrå eller med församlingsarbete. Men bland entreprenörerna fanns personer som ville ha till stånd en attitydförändring och gärna delade med sig av sin kunskap också utanför arbetet och berättade hur arbetet i dödens närhet skedde med respekt för människor, traditioner och religioner (Backas-Andersson 2017).

En utmaning för entreprenörerna var att kunna sätta en gräns för sitt eget jobbande och skilja mellan arbete och fritid. "Ju friare arbete, desto svårare att bli fri från arbetet" (Allvin et al 2006, 150-153) säger man och detta tycktes ofta gälla för entreprenörer med egna företag. Stressande kunde det också vara att hela tiden vara tvungen att lyckas till hundra procent i jobbet för att få kunderna nöjda.

Arbetet med döden hade också goda sidor. Det kändes tillfredsställande att verkligen kunna hjälpa sörjande människor och vara dem till stöd när det behövdes. Dödsarbetarna visste vad som skulle göras och de anhöriga kunde ty sig till dem i sin osäkerhet vilket fick jobbet att kännas värdefullt. Dessutom var arbetet mångsidigt och innehållsrikt i flera avseenden. Man träffade intressanta människor med olika värderingar, mångahanda livsöden och olika uppfattningar om dödens mening och ritualer i anslutning till den. Varje begravning var på sitt sätt unik. Kontakten med sorg och förgänglighet fungerade samtidigt som en uppmaning till närvaro i sitt eget liv. Många tyckte egentligen att de i själva verket hade ett ganska bra jobb, levde rätt hälsosamt och kände ofta tacksamhet över det goda i sitt liv. *"Det här är egentligen ett fint och givande jobb. Jag kan hjälpa andra människor och vara till nytta för dem. Och vi har en bra anda här på jobbet och kan prata med varandra. Så det har blivit så att det här är nu ett arbete som passar för mig."*

Litteratur

Allvin, M., Aronsson, G. Hagström, T., Johansson, G. & Lundberg, U.: Gränslöst arbete – socialpsykologiska perspektiv på det nya arbetslivet. Liber, Malmö 2006.

Backas-Andersson, B.: Med respekt – en bok om den sista resan. Litorale, Helsingfors 2017.

Hagberg, L.: När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1937.

Molander, G.: Matka mullan alle – kuolematyöntekijöiden arki. Työterveyslaitos, Helsinki 2009.

